

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

ҚОРҚЫТ АТА АТЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДА МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

«МҰСТАФА ШОҚАЙТАНУ» ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

**РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: МҰСТАФА ШОҚАЙ МҰРАЛАРЫН
ЗЕРТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**
республикалық ғылыми-тәжірибелік
конференцияның ғылыми еңбектер жинағы
26 қазан 2018 ж., Қызылорда

**МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ:
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ
НАСЛЕДИЯ МУСТАФЫ ШОКАЯ**
Сборник научных трудов республиканской
научно-практической конференции
26 октября 2018 г., Кызылорда

Қызылорда, 2018

**Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
Ғылыми Кеңесі баспаға ұсынған**

Редакция алқасы:

Бисенов Қ.А. (бас редактор), Бәкір Ә.Қ., Омаров Қ.Ә. (жауапты редактор),
Тайман С.Т., Оразбақов А.Ж., Қараманова М.С., Тұяқбаев Ғ.Ә.

«Рухани жаңғыру: Мұстафа Шоқай мұраларын зерттеудің өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ғылыми еңбектер жинағы. 26 қазан 2018 ж., Қызылорда: «Ұшқын» ЖШС, 2018.- 502 б.

Жинаққа Мұстафа Шоқай мұраларын зерттеудің нәтижелері бойынша және тың материалдар негізінде дайындалған отандық жетекші ғалымдардың, жоғары оқу орындарының профессор-оқытушыларының, жас ізденушілердің мақалалары топтастырылған.

Мақалаларда Елбасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында ұлттық интеллигенцияның азаттық жолындағы күресін және алаш қайраткері Мұстафа Шоқайдың рухани мұрасын зерттеудің өзекті мәселелері мен жаңа бағыттары туралы ой-тұжырымдар ортаға салынған.

Жинақ саясаттанушылар, тарихшылар, жас ғалымдар мен білім алушыларға және көпшілік оқырман қауымға арналған.

«Ұшқын» ЖШС , 2018

ҚАЗІРГІ ӘДЕБИЕТТЕГІ МҰСТАФА ШОҚАЙ БЕЙНЕСІ

Орда Г.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері, филол.ғ.д.

Тәуелсіздік тұсында жазылған қазақ тарихи романдарының ішінде азаттық, бостандық жолындағы күрескерлер мен ұлт тарихынан үлкен орын алған мемлекет және қоғам қайраткерлері туралы шығармалар жетерлік. Солардың бірі – Алаш қозғалысының белсенді мүшесі, Алаштың алдына қойған мақсат-міндеттерін жүзеге асырушылардың бірі ретінде тарих сахнасында қалған мемлекет және қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай. Тек қана қазақ емес, түбі бір түркі халықтарының азаттығы, бостандығы жолындағы күрескердің өмір жолын арқау еткен көркем туындылар соңғы ширек ғасырда жазыла бастады. Бұл қатарда Ә.Таризидың «Мұстафа Шоқай» романын, Р.Отарбаевтың «Мұстафа Шоқай» пьесасы мен Қ.Бекмахановтың «Шерлі Түркістан» поэмасы мен «Мұстафа Шоқай» көркем фильмін атауға болады. Қазақстанның облыстық театрларының репертуары тағы бір мемлекет, қоғам қайраткерінің өмір жолын сахналауда көрерменнің ыстық ықыласына бөленуде. Олардың арасында Атырау, Қызылорда облыстық драма театрлары да бар.

Жазушы Ә.Тарази бас кейіпкерінің балалық шағын романына негізгі арқау етіп алуды көздеген. Сондықтан онда Мұстафа Шоқайдың 1889 жылы Қызылорда облысы Шиелі ауданында дүниеге келгендігі, Сұлутөбе станциясындағы орыс мектебінде бастауыш білім алғандығы туралы айтылмайды. Романға Мұстафаның балалық шағы емес, оның саяси көзқарасының қалыптаса бастаған кезеңі негіз болған. Оның өмірбаянынан 1902-1910 жылдары Ташкенттегі ерлер гимназиясында оқығаны белгілі. Романға Мұстафаның Таскент (романда Таскент деп берілген) қаласындағы оқуын бітіріп жатқан кездегі оқиғалар топтастырылған. Роман оқиғасы ағасы Оспанның Санкт-Петербур қаласындағы Заң университетіне алып кетіп бара жатқанымен аяқталған.

Төрт тарауға негіз болған романның бірінші тарауы Александр Ивановичтің шым-шытырық түсінен басталады. Оң мен түстің арасында жанұшырып жүрген кейіпкердің түлкі тұмақ кигендерді көргендегі жан күйзелісі – оның қазақ халқына деген ниет-пиғылын ашуға қызмет етіп тұр. Ұйқылы-ояу күйінде түлкі тұмақ киген кісіні атам деп, есіктің жақтауын мылтықпен атқылап жүрген кейіпкердің жанын жегідей жеген не зат екендігін келесі кейіпкерлердің сөзі толықтырады. Петля мен Колесоның:

«– Он в кризисе. – Бұл – Петляның даусы. – Глубокий кризис. Страх его обуял. Всегда боялся кочевников. Вот он называет «киргиз, киргиз». Значит, ему мерещится. Он подумал, что мы киргизы.

Александр Иванович, мы не киргизы. Александр Иванович, вот рядом стоит твой друг Колесо. Мы по заданию к тебе приехали. Нас прислал Сосо» [1, 10]» – деген диалогынан оның осындай пүшәймән күйге түсуінің сыры ашылады. Ақыл-есінен ауысып, қазақтарданжан-иманы қалмайқор қатын, ес-түссіз жатқан кейіпкердің Сосо деген есімді естүі сол екен, ол: «– Ах, Сосо? Я сейчас встану тогда. Я сейчас встану, я сейчас на ногу встану. Я час прямо встану. Я сейчас... я сейчас... перед вами поклянусь. Не к вам, а нашему общему другу Сосе. Сосо, я тебя уважаю. Я тебя верю, Сосо» [1, 10], – деп бәйек болады.

Осы оқиғадан кейін Шыршық өзенінің салқын суына аяғын малып, терең ойға шомып отырған Мұстафамен кездесеміз. Жазушы осылайша уақыт пен кеңістікті тез құбылтып, оқырманын басқа уақытқа, өзге кеңістікке ала жөнеледі. Мұстафамен алғаш кездескенде оның өмір туралы толғанысты монологына тап боламыз. Адам жанының екіге жарылу әдісін тиімді қолданған жазушы бірде Мұстафаны өз атынан сөйлетсе, енді бірде оған екінші Мұстафаның сын көзімен қарап, оған баға береді. Мұстафаның 1902-1910 жылдары Ташкенттегі гимназияда оқығандығы оның өмірбаянынан белгілі болса, бұл оқиға уақыт жағынан оның сол гимназияны бітіретін жылдарынан хабардар етіп, кеңістік жағынан Шыршық өзені қазіргі Өзбекстанның астанасы Ташкент қаласының іргесінен өтеді.

Су жағалай майысып өскен келіншектал мен су бетіндегі масалар, су астындағы балықтар жайында ойға батқан Мұстафа тіршілік жөнінде философиялық ойға шомады. Қоңыз, маса, балық тәрізді тіршілік иелерінің бәрі өмір үшін күресуде. Мен ше? Мен олардың қасында адаммын ғой. Сонда мен не істеуім керек деген терең ойдың жетегіндегі Мұстафаның еліме, халқыма адал қызмет етсем деп армандауы – оның өз жасынан ерте есейгенін, өз замандастарынан оқ бойы озық екенін аңғартатын штрих.

Еуропалықтардың Таскенттің бір шетінен жаңа қала салуы, театр салуы, оны опера деп атауы, түзу көшелер салып, оны таспен бекітуі, көп қабатты үйлердің сән түзеуі, онда тұрып жатқандардың тыныс-тіршілігінің түзелуі – ХХ ғасыр басындағы жаңа тұрмыстан хабар берсе, ежелгі қаланың ескі қала атануы, ондағы жұрттың жатаған балшық тамдарда тұруы, олардың өз руларымен ауыл-ауыл болып отыруы салыстыра білген адамға жер мен көктей айырмашылықтың көз алдымызда өтіп жатқанын байқатар еді. Ендеше гимназияны үздік бітіргелі жүрген Мұстафаны осындай қоғам, өмір жайындағы ойлар мазалауы шындыққа саяды. Жазушы осылайша бір-біріне кереғар ұғымдарды қатар суреттеу арқылы бас кейіпкердің бейнесін толықтыруды назарда ұстап отырған.

Жатақхананың бір бөлмесінде бірге тұратын Вадим Чайкин мен Мұстафаның бір-біріне бауыр басып, арасынан қыл өтпестей дос болып кетуі, бір-біріне деген адал та таза пейілдері олардың ортасында ортақ ұқсастықтың, сәйкестіктің бар екендігін көрсетуге қызмет етеді. Биыл Мұстафаның әкесінің жақсы танысы Абдолла деген өзбектің үйіне

көшкеніне қатты қиналғанның бірі – Вадим екені рас. Оның күнде таңертең келіп Мұстафаны ертіп кететіні сол қимас достықтың белгісі болса, аттестат алатын күні арнайы арба-тарантаспен алып кетуі досқа деген құрмет пен адал достықтың белгісі іспетті. Ал оның бойы жағынан өзінен қысқа Мұстафаны «Мен Мұстафадан кейін тұруым керек, мен Мұстафаның оң жағында тұруым керек!» деп үнемі өзінің алдына жіберуі Вадимнің бойға емес, ойға мән беретіндігін көрсетіп тұрғанға саяды. Осы кейіпкерге жазушы мынадай сипаттама береді: «Вадим Чайкин – ғажап адам, ғажап жігіт. Бір қарасаң түсініксіз, бір қарасаң ап-айқын. Тұрған бойы тазалық, тұрған бойы әділдік. Ол әлденеге килігіп кеткен кезде – шыдай алмаған, әділдік үшін көтеріліп кеткен кезі». Бір қарасаң момақан, бір қарасаң күйіп-пісіп жүретін Вадим әлде бір театр сахнасында ойнап жүрген актер секілді. Ол осындай жалықтырмайтын мінезімен де Мұстафаға ұнайды. Екеуінің арасындағы мызғымас достықтың кілті де Вадимнің сан қырлылығында екенін роман оқиғалары дәлелдей түседі.

Романда алғаш кездесетін кейіпкерлердің бірі – Абдолланың қызы Зухра болса, келесісі – Дорре мен Зеленский. Дорре – гимназияның бастығы, Зеленский – оқу ісі жөніндегі орынбасары. Бүгінгі салтанатты жиынға алтын мен күміс медальды бітірушілерге өзім тапсырамын деп келе жатқан Ұлы мәртебелі генерал губернатордың жиналған қала басшыларын, уезд бастықтарын, ата-аналар мен гимназия оқушыларын шыжыған ыстық күннің астында күттіріп қоюы, салтанатты жиынға Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Самосов мырзаның ерекше көңіл бөлуі, алтын медаль аламын деп дандайсып жүрген Лешаның күміс медаль алатынын білген кездегі әкешесінің тас-талқан болып ашулануы, медаль тапсырылар сәттегі олардың тыжырынған келбеті, генерал мінген автомобильдің бір шақырымдай жерді жаяу кісінің аяғындай жылдамдықпен 15-20 минуттай жүруі, Таскент қаласында күннің арқан бойы көтерілмей жатып күйіп тұруы – бәрі де оқиға өтіп жатқан уақытпен үндесіп тұр.

Бар салтанатымен басталған жиынның негізгі оқиғасы генерал губернатордың шалыс басқанымен әшкере болады. Бір күн бұрын алтын медальді Мұстафаға береміз деп шешкен басшылардың қазақ баласына қимай отырғаны медаль емес, сол медаль арқылы берілетін құрмет пен қошемет еді. Өздері жаппай сауатсыз деп түсінген патшаның қол астындағы бұратана халық ішінен Мұстафа сында қара домалақ, дембелше келген баланың ақ нәсілділерді басып озуы – олар үшін Еуропаны азиялықтардың бағындыруы іспетті еді. Алайда, өзіне берілген алтын медальдан бас тартып: – Мен, Вадим Чайкин, мұндай шешіммен келіспеймін!, – деп дау шығарған қызуқанды жігіттің: – Алтын медаль – Мұстафаға! – деп айқай салуы басшылар күтпеген оқиға еді. Медальдың Мұстафаға тиесілі екенін жиналған көптің алдында Вадимның жайып салуы – көпке топырақ шашуға болмайтындығына мысал. Вадим – Мұстафаның досы ғана емес, ол – әділдікті, ақиқатты қолдаушы жан. Өзіне берілген алтын медальдан

Вадимнен кейін момын жігіт Алексей Беляевтің бас тартуы, күміс медальдан Мұстафаның бас тартуы – оқу-ісі төңірегінде болып жатқан былық пен шылықты жиналған халық алдында жайып салғаны рас. Мұның өзі гимназияны бітірушілердің бәрінің де өзіндік көзқарасы қалыптасып қалғанын танытса, бұл – болашақ өсіп келе жатқан жастардың өмір жайындағы ұстанымдарының көрсеткіші еді. Ұлы мәртебелі генерал-губернатордың әділ жасадым деп өзін сендірген шешіміне бітірушілердің жаппай қарсылық танытуы – әміршіл империяның жымсықы саясатын әшкере етеді. «Жеңілген күреске тоймайды» дегендей генерал-губернатор Самсовтың мұнымен де тынбай, Доррені орнынан алып тастап, орнына Зеленскийді директор етіп тағайындауы «таз ашуын тырналап аладының» кейпі болса, Мұстафа Шоқайдың саясатқа алғаш араласуы да осы оқиғаға байланысты өрбиді. Басшылыққа жаңа сайланған большевик Зеленскийге деген оқушылардың жаппай қарсылығы – 1905 жылы Санкт-Петербурдағы алғашқы орыс революциясының бес жылдан кейін Азия жеріндегі Түркістан өлкесінің астанасы Таскент қаласындағы жалғасы еді. Жоғары жақтағылардың шешіміне жаппай наразылық таныту – патша өкіметіне қарсылық екені рас. Олай болса, қол астындағы халықтың жаппай наразылығы төңкеріске алып баратындығынан отаршыл империя да хабардар. Соның алдын алу мақсатында олар қандай шешімге де әзір екендігін жазушы олардың өз істерімен шынайы бейнелеген.

Күтпеген тосын оқиғаға Мұстафа зәредей қиналған жоқ. Себебі ол Перовск қаласында бірінші сыныпты бітіріп келген кезде атасы Торғай датқадан естіген әңгімесін бойына тоқып өсіп еді. Жазушы елден ерек туған жігіттің бойындағы алғырлықтың оның бойына атасы Торғай датқадан келгенін, яғни тектіліктің қан қуалайтындығымен суреттеген. Кезінде Хиуа ханының қол астындағы Сырдария өлкесінің датқасы болған Торғай атасының ханның өзін қызметтен босатқанына шыдамай тапа-тал түсте Ақырлы деп аталатын мал қорасынан Құлақасқасын асықпай ертеп, мініп кете барғаны ел аузында аңыз болып кеткені арқылы оның арғы атасы ханға да бағынбаған өр тұлғалы жан екендігінен хабар береді. Торғай датқаның: «Орныма әлде бір сасық байды тағайындады. Төре де емес еді, қараның ішінде де жетісіп тұрғаны емес еді», – деген сөзінен қазақ халқының төре тұқымына ерекше ықылас танытатындығын байқасақ, оның ханға жасаған қыңырлығы өзін ешқашан, ешкімге басындырмайтындығының, қорлатпайтындығының мысалы.

Бірінші сыныпта жүргенде осындай оқиғадан үлкен ой түйген Мұстафаның әлдінің әлсізге тізе батыратыны, отаршылдардың қол астындағы халықты басынатындығы жөніндегі сауатын толықтыра, тиянақтай түскенге саяды. Жазушы осындай лирикалық шегіністер арқылы, дәлірек айтқанда уақыт пен кеңістікті ойнатудың нәтижесінде болашақ қайраткердің бейнесін көз алдымызда толықтырып, өсіріп отырады.

Мұстафаның әділетсіз шешіммен келісе алмағандығын өзіне берілген алтын медальды қолына ұстамағаны, ол медальды Санкт-Петербургта Вадимнің алып барғаны – оқуға түсерде құжаттарға қоса тапсырылған медальдың іздеушісі де, жоқшысы да Вадим болғанына мысал. Осы оқиғаның өзінен-ақ біз болашақ қайраткердің бойындағы қайтпас қайсарлықты аңғарамыз.

Жоғарыдағы оқиғадан кейін полковник Кобринмен қайта жолығамыз. Бұл кездесуге оңтайлы жер ретінде жазушы Самосовтың кабинетін алған. Шәкірттерден оңбай жеңіліс тапқан ұлы мәртебелі мырзаның енді олардан өш алуға бар ынта-шынтасымен кірісуі айтпаса да түсінікті. Жедел іске кіріскен Кобриннің Шоқаевтың ата-бабасын зерттеп, оның өткенінен ілік іздеуі–аққа қара жағудың алғашқы қарамдары. Осы сәтті жазушы былай сипаттайды: «Оның алдында ол Перовск қаласында оқыған. Орыс тіліне өте жетік, математикаға жүйрік. Барлық пәндерден беске оқып келе жатқан бала. Анасы қайын атасымен бірге, күйеуімен бірге Хиуа хандығына талай-талай шабуыл жасап, талай-талай соққы берген. Анасы – зиялы адам. Шоқай да ен далаға белгілі кісі. Руы – қыпшақ. Біздің Ферғанада негізінен қыпшақтар ғой. Ташкент маңайында үйсіндер мен қоңыраттар аралас отырады, мырза. Бұл мәселені мен анықтап, зерттегенмін» [1, 82]. Бұл үзіндіден байқағанымыз, жазушы кейіпкер сөзі арқылы бас кейіпкердің бейнесін толықтыруға тырысқан. Екінші мәселе – осындай нақты мәліметтер арқылы болашақ қайраткердің өскен ортасы туралы толыққанды хабар беру. Кобриннің жинаған құжаттары тек Мұстафаның әулетіне ғана қатысты емес, сол өлкенің тарихынан да сыр суыртпақтайды. Қоңырат, үйсін руларының тарихы, Қаратауға қатысты деректер, тіпті Майлықожа туралы пікірлер, Түркістан өлкесінде шығатын газеттер туралы мәліметтер – бәрі де Мұстафаға өскен ортасының әсері болатындығын айғақтай түскен. Осы оқиғадан кейін Мұстафаның әрбір басқан қадамы аңдуда болды. Оны жазушы былай сипаттайды: «Осылайша Мұстафа Шоқай он сегіз жасқа толар-толмаста құпия полицияның бақылауына ілікті. Ендігі жерде бір ғана Таскент полициясы емес, бір ғана Россия полициясы емес, дүние жүзіндегі беделді, сен тұр, мен атайын елдердің құпия полициясы» [1,104]. Романның бірінші тарауы Мұстафаның соңына құпия полицияның түсуімен аяқталса, екінші тарауға Таскент қаласындағы түрлі оқиғалар негіз болған. Бұл тарау үш күн абақтыда отырып, қинау мен зорлаудың неше түрін көрген белгісіз кейіпкердің қала сыртындағы қоқыс тастайтын жерге апарып тасталғанымен, ажал тырнағынан аман қалғанымен басталады. Осы оқиғаның өзінен-ақ бұл қаладан да тыныштықтың кете бастағанын, құпия істердің көбейе түскенін ұғынуға негіз бар.

«Кешіріңіз, Александр Иванович, біз сізді осында әкелуге мәжбүр болдық. Түсініксіз жағдайлардан сақтағанымыз ғой... Өзіңіз білесіз, кеше жастар оғаш қылық танытты. Ар жағын Кобрин мырза өзі түсіндіре жатар. Шыдаңыз» [1,112], – деген үзіндіге қарағанда Зеленскийді белгілі себеппен

алып келгені рас. Осыдан кейін оның Шыңғыс ханның ұрпақтары саналатын Қазақ хандығы, Қырым хандығы, Ноғай хандығын жаулап алған Ресей империясының Сібірге ауыз салғаны, Азия арқылы Ауғанстан мен Индияға, Манчжурия арқылы Корея мен Қытайды билеуді көздеген мақаласы шықты. 1904 жылғы оқиғаларды жеңіліс емес, барлауға шыққан сапарымыз еді деп түсіндірді. Осы мақаладан кейін Зеленскийдің қызметі де, айлығы да өскеніне, мақаласы үшін сыйақы алғанына қарап отырып, белгілі мақсатпен, астарлы саясатпен жазылған мақаланың мемлекет, үкімет тарапынан қолдау тапқандығы Самосов, Кобриндердің сөздерімен нанымды суреттелген.

Жазушы Зеленский мен Кобриннің осы мақаланы талдай отырып, қазақ халқы туралы айтқан ойларына көңіл аударған. Зеленскийдің әңгімесі арқылы қазақ халқының ешкімге шапқыншылық жасамаған бейбіт халық екендігі айтылады. Әміршіл империяның отаршылдығын: «Қазақ хандығы, кешіріңіз, Казачья Орда тез дамып кетуі әбден мүмкін еді, біздің патша бабаларымыз, біздің патша аналарымыз бұларды құрықтай білді. Оның үстіне Қытай империясы да бұлардан қатты қорықты» [1,126], – деген кейіпкер сөзі растайды. Қазақ елінің көркейіп, дамып кетуіне жан-жақты кедергі жасаған патшалық империяның жымысқы саясаты осы сөздерден-ақ көрініп тұр. Алайда кейіпкер сөзінен қазақ халқының жауынгерлігін, қайсарлығын, іргесіндегі алпауыт елдерді ықтырып отырғандығын байқаймыз. Қытай империясының өзі қазақтардан бас сауғалап, Қытай қорғанын салғаны тарихтан мәлім. Олай болса, осындай қайсар халықтың басына ақ патшаның ноқтасы сыймауы да заңды.

Бұл тарауға негіз болған оқиғалардың барлығы дерлік осындай белгілі саясатпен жүзеге асырылып отырады. «Түркістан ақпараты» газетінде жарияланған «Шіркеудегі шатақ» оқиғасының күн ілгері мұқият дайындалғандығы оның астарында үлкен мәселенің жатқандығына меззейді. Зеленскийдің аяқ астынан Доррені үйіне бірінші рет іздеп келуі, қоярда қоймай шіркеуге ертіп баруы – оған жасалатын қастандықтың күні бұрын ұйымдастырылғандығын байқатса, атылған мылтық оғының Дорреге емес, шіркеу қызметкеріне тиюі оқиғаны одан ары шиеленістіре түседі. Кобриннің тілегені де ұлттар арасындағы кикілжінді ушықтыру болса, оның басты себебі оқ атқан адамды мұсылман деп жариялауда жатыр еді. Көктен сұрағаны жерден табылғандай болған ол мылтық иесін аз ұлт өкілі болып табылатын мұсылман халқының бірі шұғнан деп мәлімдеме берді. Дін қызметкерін құрбандыққа шалуының артында үлкен саясат жатқаны да жасырын емес. Оның қайтарымына келесі кезекте кімнің құрбан болары бұл кезде белгісіз, құпия еді. Ақ пілдің орнына сойылатын құрбандықтың тегін болмасы да белгілі. Олай болса, жазушы осы оқиғаны алдағы үлкен оқиғаларға кіріспе, яғни баспалдақ ретінде алған.

Романның өн бойында бірнеше оқиға параллель жүріп отырады. Түркістандағы оқиға күрт шиеленісе түскен кезде Әбдраман отбасының тыныс-тіршілігі де адам танымастай өзгеріп, басқа арнаға түсіп еді. Бес

уақыт намазын қаза етпей, Аллаға, Жаратушыға жалбарынып жүретін діндар адамның аяқ астынан шайтанның азғыруына еруі де түсініксіз. Әбдрманның көрші отыратын жесір келіншекпен астыртын бас қосып жүргенде шаңырағының шайқалуы, отбасындағы кикілжіңнің азамат болып өсіп қалған ұлы Шүкірге әсері – бәрі де шынайылығымен баурайтын оқиғалар. Кобрин тәрізді құпия істермен шұғылданатын мамандардың Шүкір тәрізді тығырыққа тірелген жанды таңдап алатыны да белгілі. Өз басын қайда қоярын білмей, діндар әкесінің көрші келіншекпен ашына болғанын кешіре алмай, үйінен безіп далада жүрген жігіттің мұндай жағдайда кез келген шаруаға ешқандай ойланбастан баруы көңілге қонымды. Осы оқиғалар тұсындағы жекелеген кейіпкерлердің жан толғанысынан жазушының психологизмді жоғары деңгейде меңгергені анық аңғарылады.

Осындай қым-қуыт оқиғалардың арасында Дорренің алтын медальды Мұстафаның үйіне алып келіп табыстауы да өз кезегімен жүріп жатады. Бір қарағанда осындай бірнеше ұсақ оқиғалар жинала келіп, негізгі үлкен оқиғаны толықтыруға қызмет етеді. Осы сәтте Көркемтөбеде демалып жатқан Вадим мен Мұстафа аяқ астынан жеделдетіп қалаға қайтып келеді. Олар шіркеудегі оқиғаны газеттен оқығанда Вадимнің мұны «Провакация!» деп қабылдауы – әсер партиясында жүріп саяси көзқарасының қалыптасып қалғандығына қызмет етеді. Мен сені Көркемтөбеден тегін алып кетпедім. Жүрегім сезді ғой деп ағынан жарылатын Вадимнің сол сәтте Владивастокта болып жатқан оқиғаларды біліп отыруы да дау туғызбайды.

Осы оқиғадан кейін көп ұзамай би алаңындағы жастардың төбелесі Таскент қаласындағы саяси жағдайды ушықтыра түседі. Шүкірдің Болтунның жүрек тұсына пышақ салуы, өзі таяққа жығылып ауруханаға түсуі – бәрі де бір қарағанда жастар арасындағы ұсақ-түйек кикілжің тәрізді көрінгенмен, шындап келгенде бұл ұлттар арасындағы араздықтың күн санап өршіп бара жатуы еді. Олардың Шүкірді Еуропалықтарға арналған ауруханаға әрең алғызуы – Таскент қаласында жергілікті халыққа арналған аурухананың жоқтығын байқатады. Мұның өзі – қол астындағы халыққа отыршыл империяның көңіл бөлмейтіндігі, ұлттар арасындағы алалаушылықтың белгісі.

Міне, осындай күмәнді оқиғалар қатарының көбеюі тегін еместігін түсінген Вадим қасына Мұстафаны ертіп алып, темір жолды жағалап жүретін қаңғыбастардың атаманы Болтунды іздеп барып онымен сөйлеседі. Осы тұста жазушы көп сөйлемейтін Болтун мен қара Иванның кім екендігінен толыққанды хабар беруді көздеген. Деревнядағы өз үйінен безіп, қаңғыбастың күйін кешіп жүрген Иванның осы күйі отбасындағы жағдаймен суреттеледі. Жазушы көзіне шөп салғаны үшін сүйген жарын қалай өлтіргенін бейнелеу арқылы қалтасынан кездігі түспейтін Иванға адам өлтіру кәнігі іс екендігін ұғындырады. Алайда оның сарбаздарының шіркеудегі оқиғадан хабарсыз болып шыққандығы Вадимге және бір ой

салады. Ендеше құпия істермен айналысушылардың өздерімен сыбайлас, құпия істерді сеніп тапсыратын сенімді өкілдері бар.

Патшаны ақымаққа, халықты малға, өзін пайғамбарға теңейтін Кобриннің әккілігі өзіне бәсекелес болмас үшін Петлиннің үстінен шағым жиып, темір тордың аржағында ұзақ ұстап, өмірмен хош айтыстыруымен ашыла түседі. Гүржигеннің қолымен қасақана өлтіріп, өзі асылып қалған деп жылы жауып қоюы Кобриннің мұндай құпия істерді жасаудағы шеберлігін танытады.

Романда кездесетін келесі кейіпкер – суретші Киселев. Генерал-губернатор Самосовтың патша ағзамның портретін жасауға тапсырыс бергенде сол суреттің ғажап орындалуымен оның шеберлігі толығы түседі. Генерал-губернатордың суретшіге бірде Доррені, енді бірде Зеленскийді ертіп апарып жүргендегі ойы – сурет туралы пікірлерін білу. Бұл суреттің ұзақ сонар тәптіштеп суреттелуінің басты себебі – алдағы үлкен оқиғаға негіз болғалы тұрғаны. Үшінші тарауда осылайша Таскент қаласындағы әртүрлі оқиғалардан хабардар боламыз.

Төртінші тарауда сол оқиғалардың қорытындысына куәгер боламыз. Патша ағзам суретінің мешітке қойылуы, оның алдында 18 жастағы мұсылман жігіті Шүкірдің: «Жасасын ұлы мәртебелі патша ағзам!» деп ұрандап тұруы, елу-алпыс адам сиятын мешіттің ішкі фонын алып, сыртта жиналған мыңдаған халықты сол жерден көрсетуі, бұл суреттердің газетте басылып Санкт-Петербургқа жіберілуі, Вадим мен Мұстафаның осы құпиялардың сырын ашуы – бәрі де тыныш жатқан Таскентке төңкерістің келе жатқанының белгісі еді. Төртінші тарауда жастар арасындағы қақтығысқа қатысқаны үшін Вадим саяси қылмыскер ретінде абақтыға жабылса, оны іздеп барғаны үшін Мұстафаны да темір тордың аржағынан бір-ақ шығарады. Алайда Оспан ағасының іздеп келгенін білген Кобрин оларды байқамаған болып жылы жауып шығарады. Қол астындағы ұлттарға тізесін батырып отыру, олардың аяқ алысын бақылып, соңдарына адам салу – отаршыл империяның әккі саясатының бір көрінісі. Тарау басындағы үш күн абақтыда ұсталып, қоқыс арасына апарып тастайтын кейіпкердің Шүкір екенін оқырман тараудың соңында ғана түсінеді. Шүкірдің тар қапастан үш күннен кейін өлімші болып шығуы, содан шыққан соң олардың айтқанын орындауы – отаршылдардың қол астындағы мұсылман халқына жасап жатқан озбырлықтарының көрінісі еді.

Роман соңында Таскенттен солтүстікке қарай бет алған Оспанның екі күймесі Вадим мен Мұстафаны оқуға алып шығады. Алайда, жол жөнекей тағы бір сұмдық оқиғаға кезіземіз. Әли деген кісінің қыстауына көз тіккен Пәнтелейдің жерін бермегені үшін бес-алты үйлі жанды қырып салған оқиғасына тап боламыз. Төрт ұл, екі қызды әке-шешесімен қосып атып кетуі – қазақ даласында болып жатқан содырлы сойқанның бір ғана көрінісі еді. ХХ ғасыр басында қазақ біткен өздерінің құт мекендерінен айырылып, тау-тасты сағалап, өлместің күйін кешкені тарихтан белгілі. Әміршіл

империяның отаршылдық саясаты бұл кезде өз әмірін күллі қазақ даласына жүргізіп жатыр еді.

Жазушы Таскент қаласындағы саяси ахуалдың ішінде жүріп қазағым, халқым дегенде жүрегі сыздайтын Мұстафаның үлкен күрескер, қайраткер болып қалыптасу жолдарын, оның өмірден көрген оқиғалары арқылы нанымды бейнелеген. Қасындағы жолдасы Вадим арқылы орыс халқының бәріне топырақ шашуға болмайтындығын да жадында ұстап отырған. Вадим тәрізді көзі ашық, көкірегі ояу, саясаттан хабары бар жігіттермен бірге жүріп саяси көзқарасы қалыптасқан Мұстафа болашақта үлкен қайраткер болатындығына жазушы сендіреді. Кобриннің зерттеуімен Мұстафаның ата-бабалары туралы толық мәлімет беруге тырысқан жазушы олардың ел сыйлаған текті әулет екендігін роман соңындағы ағасы Оспанның ірі істерімен айшықтайды. Сырт көзге жұпыны көрінбес үшін екі күймені сән салтанатымен алып шыққан Оспанды жолда кездескен қазақ жігітінің танып тоқтатуы – оның батырлығын ғана емес, ел таныған сыйлы адам екенін байқатады.

Роман Вадимнің: – Звери, звери, звери! – деген сөзді үш рет қайталап, Мұстафаны құшақтап отырғанымен аяқталады. Вадимнің сөзі – шектен шыққан отаршылдыққа деген наразылықтың белгісі.

Болашақ қайраткердің шындала түсуі оның студенттік жылдардағы басынан кешкен оқиғалармен байланысты. Мұстафаның саяси көзқарасының беки түсуіне Санкт-Петербург университетінің заң факультетінде оқығандығы да себепкер. Кез келген мәселеде өз пікірін ашық айтатын студенттің жоғары оқу орнынан жинаған білімі оның ғұмырына азық болғаны рас.

Ақын Қасымхан Бегмановтың «Шерлі Түркістан» поэмасы – ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ халқы басынан өткерген қилы тағдырға жан бітірген туынды. Поэманың орталық кейіпкері – Мұстафа. Сондықтан да негізгі оқиға бас қаһарманның төңірегінде жүріп жатады. Орта Азия мен Еуропаның біраз жерлерін аралаған Мұстафаның өмірі ат үстінде өткенін, үнемі қуғын-сүргінде жүргенін автор нақты мысалдар арқылы суреттеген. «Өмірді шексіз сүйеді, Өлікпен қатар жатқандар» [2, 244], – деген жолдар Мұстафаның тірілер арасынан сабыр таппай, қуғыншылардан қашқанда моладағы мәйіттермен бірге түнеп шыққанын көрсетеді. Ақын қайда жүрсе де, қандай қиын күнде де Мұстафаның қасынан табылған сүйікті жары Мәрияға да көңіл бөлген. Мәрияның мұсылман салтымен жарының артын күтуі, Париждегі мұсылман мешітінде құран бағыштап, ас беруі – оның бейнесін толықтыратын эпизодтар. Мұстафа жүрген жолмен экспедиция құрамында болып, мол материал жинаған ақын шығармаларынан Түркістан мемлекетін құру жолында жанкешті ерлік жасаған мемлекет, қоғам қайраткерінің үлкен орын алуы да құптарлық.

Драматург Рахымжан Отарбаевтың «Мұстафа Шоқай» пьесасында саяси қайраткер Мұстафа Шоқай өмірінің соңғы кезеңдеріне тап боламыз. Мұстафаның Маңғыстау арқылы Бакуге, одан Тбилисиге ат басын тірегені тарихтан мәлім. Алайда, Тбилиси қаласы Кеңес өкіметінің қолына өткеннен кейін Мұстафа Шоқай бұл жерде де тұрақтап қала алмай жұбайы Мария Яковлевнамен бірге Францияға кеткен болатын. Драматургтың пьесасына оның Ташкент, Орынбор, Түркия, Баку, Парижде жүрген уақыттары негіз болған.

Пьесаның оқиғасы ОГПУ тергеушісінің Әміре Қашаубаевты тергеп жатқанынан басталады[3]. 1925 жылы Әміре Қашаубаевтың Парижде өткен халықаралық байқауға барып ән салғаны тарихтан белгілі. Олай болса, сол жақта Мұстафамен кездескені үшін Әміреге жасалып жатқан азаптаудың түрлері – отызыншы жылдардағы жаппай қудалаудың көркем суреттері. Осыдан кейін лирикалық шегініс жасалады да Мұстафаның гимназияда оқып жүрген шағына ауысамыз. Ташкент, Орынбор, Түркия, Баку, Париж тәрізді қалалардың барлығы Мұстафа өмірінен үлкен орын алатын, маңызды мәнге ие мекендер екені белгілі. Ендеше оның Ташкенттен саябыр таппай жолға жиналып жатуы, Орынборға мұсылман мемлекеттердің құрылтайына баруы, Алаш үкіметінің басшылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Башқұрт үкіметінің басшысы Зәки Валидимен кездесуі – бәрі де тарихи деректермен үндестік табады. Осы құрылтайға Түркістан үкіметінің атынан Мұстафаның қатысуы, олардың болашақ жоспарды талқылауы, алаш зиялыларының жаппай тұтқынға алынуы, Кремльдегі Сталиннің Держинскийге Мұстафаның көзін жою туралы беріп жатқан тапсырмасы, Ұлы Отан соғысы басталғанда Мұстафаның тұтқындарға көмектесуі, Фюрердің Түркістан легионын үш айдан соң Совет Одағына қарсы соғысқа салмақ болғанына қарсылық танытқаны үшін Мұстафаның қасақана өлтірілуі – тәрізді оқиғалардың барлығы да сол тұстағы уақытқа сәйкес белгілі кеңістік аясында жүзеге асырылады. Драматург осы оқиғалар барысында Мұстафаның елі мен жеріне деген шексіз махаббатын, оның азаттық, бостандық жолындағы ұлы армандарын дұрыс көрсете білген.

Қорыта айтқанда, бүгінгі тәуелсіздігіміз үшін бар саналы ғұмырын сарп еткен, тек қазақ емес, күллі мұсылман халықтарының бас бостандығын ойлаған қазақтың ардақты ұлдарының бірі Мұстафа Шоқай бейнесінің тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетінде жан-жақты бейнеленуі қуантады. Мұны өткенімізге және қазақ халқының тарихынан үлкен орын алатын мемлекет және қоғам қайраткеріне жасалған құрмет деп түсінуге болады. Ә.Таразидың «Мұстафа Шоқай» романына оның гимназияны бітіріп жатқан шағы арқау болса, Қ.Бегмановтың «Шерлі Түркістан» поэмасында ғұмыр бойы қудалауда жүрген қайраткердің басынан өткен аласапыран жылдар негіз болған. Р.Отарбаевтың «Мұстафа Шоқай» пьесасында Азия, Еуропа елдері мойындаған саяси қайраткер өмірінің соңғы жылдарына тап боламыз. Мұстафаның жат елде, жат жерде, құпия жағдайда өмірден өтуі оның

қасақана өлтірілгенінен хабар береді. Түркістаннан басталған ұзақ сапардың Парижде аяқталуы Мұстафа жүрген жолдың қашықтығын ғана емес, оны Азия және Еуропа елдерін мойындатқан тұлға ретінде танытады. Өмірінің соңына дейін қазақ елі мен жерін отаршылдардан құтқаруды арман еткен қайраткердің трагедиялы өлімі қазақ қалқының басынан кешкен қасіретті жылдардың көркем бейнесі екені рас.

Қазіргі таңда Мұстафа Шоқай есімі алыс-жақын елдерге кеңінен таныс. Қоғам қайраткеріне Францияның Ножан-сюр-Марн (Валь-де-Марн департаменті) қаласында ескерткіш тақта орнатылса, оның туған ауылында да ескерткіш бой көтерді. Сонымен бірге оңтүстік астанамыз, мәдениет пен білімнің ордасы болып табылатын Алматы қаласының бір көшесі, өзінің туған өлкесі Қызылорда қаласындағы Экология университеті, Сұлутөбедегі мешіт Мұстафа Шоқай есімімен аталады. Мұстафа Шоқайдың діні бір мұсылман баласының басын қосып, түркі дүниесін құру жолындағы жанкешті ерлігі мұрағат деректерімен толығып, Мұстафа жүрген жолмен Қазақстандық экспедиция өз сапарын аяқтады. Сол сапардың нәтижесінде жоғарыда сөз болған туындылар жазылды. Бұдан шығатын қорытынды бүгінгі тәуелсіздігіміз жолындағы азаттық пен бостандық үшін арпалыстың XX ғасырдың бірінші жартысындағы көрінісін Мұстафа өміріне жинақтаған ақын-жазушылар қазіргі қазақ әдебиетін мазмұны жағынан толықтырып, ұлт қаһарманының жарқын бейнесін жасады. Мұстафаның күреске толы өмірі қай дәуірде де, қай кезеңде де ел мен жер тағдыры халықтың, ұлттың ең өзекті мәселесі екенін көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Тарази Ә. Шығармалары. ҮІ. Мұстафа Шоқай: роман. – Астана: Фолиант, 2013. – 424 б.
- 2.Бегманов Қ. Күреңбел: Өлеңдер, дастан, толғаулар. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС; Дәстүр, 2014. – 296 б.
- 3.Отарбаев Р. Айна-ғұмыр. Пьесалар. – Астана: Фолиант, 2013. – 512 б.

МАЗМҰНЫ

Бисенов Қ.А.	3
Мұстафа Шоқайтану: өткені мен бүгіні	
Әбжанов Х. М.	6
М.Шоқай мұрасы және ұлт зиялысын зерттеу методологиясы.....	
Ахмет А.Қ.	11
Түркістан легионері Ғ.Бейісов Мұстафа Шоқай хақында.....	
Түрсүн Х.М.	16
Көшім Есмағамбетов - мұстафатану ғылыми мектебін негіздеуші...	
Бәкір Ә.Қ.	23
Отандық мұстафатану ғылымының бүгіні жайлы бірер сөз.....	
Тұяқбаев Ғ.Ә.	30
Мұстафа Шоқай - қазақ эмигранттық журналистикасының негізін қалаушы.....	
Сәтбай Т.Я.	37
Мұстафа Шоқай және бүгінгі түркі елдерінің бірлігі.....	
Ильясова К.М.	41
Скрипкашы Әлім Алмат және тұтқындар тағдыры.....	
Спанов С.Ж.	48
Мұстафа Чокаев и Большевизм.....	
Жусупбекова Б.А.	57
Мұстафа Шоқай - ұлт тәуелсіздігі үшін күрескен тұлға.....	
Баймаханова Ш.Ү.	60
М.Шоқай идеяларының өзектілігі: кеше және бүгін.....	
Баймаханова Ш.Ү., Аубакирова Қ.	65
«Түркі бірлігін ту еткен тұлға».....	
Тайман С.Т., Шарапова Қ.Ә.	69
Мұстафа Шоқайдың тәуелсіздік үшін күресі.....	
Хакан А.	72
Мұстафа Шоқай және Қоңырқожа Қожықов.....	
Насух Г.	76
Мұстафа Шоқайдың Алаш қайраткерлерімен байланысы.....	
Базарбаев Қ.Қ.	81
Басмашылық қозғалысы қарсаңындағы Түркістан зиялыларының қызметі.....	
Кенжебекова Р.	86
Түркі халықтарының идеологы Мұстафа Шоқайдың қоғамдық қызметі.....	
Ысымұлы А.	92
Түркі әлемінің тұлғасы.....	
Мұсабаева А.Н.	101
Рухани жаңғыру - Мұстафа Шоқай тәуелсіздік идеясы.....	

Егізбаева С. Ә.	104
Мұстафа Шоқай - тәуелсіздік күрескері.....	
Қайықбаева Ж.Ж.	107
Мұстафа Шоқай - ұлт жанашыры.....	
Ибраев Ғ.	111
Мұстафа Шоқай - борец за создание единого Туркестана.....	
Ибраев Ғ.	118
Истоки и сущность советского и европейского тоталитаризма.....	
Ідірісова Ә.М.	122
Ұлт жанашыры - Мұстафа Шоқай.....	
Бакирова С.З.	126
Мұстафа Шоқай - әлемге танылған тұлға.....	
Калмұратова Ж.А	131
Мұстафа Шоқай - қоғамдық және саяси қайраткер.....	
Пришова Л.С.	135
Мұстафа Шоқай - ел тәуелсіздігі жолындағы күрескер.....	
Әзімов Н.Б.	142
Мұстафа Шоқай ұлттық сана және ұлт тарихы жайында.....	
Бектұрғанов Қ.Б.	146
Мұстафа Шоқай және Қазақстандық әскери тұтқындардың өзара қарым-қатынасы.....	
Омаров Д.К.	150
XX ғасыр басындағы ұлттық интеллигенция және рухани даму мәселелері.....	
Байгунаков Д.С.	155
Мұстафатанушы К.Л.Есмағамбетовтың ғылыми ізденістеріндегі кейбір мәселелер.....	
Тұрсұн Х.М.,Вахдет Т.	162
Мұстафа Шоқайдың толық шығармалар жинағы туралы.....	
Бәкір Ә.Қ.	168
Мұстафа Шоқай және Петербургтегі кезең.....	
Бәкір Ә.Қ.	185
Әлихан Бөкейхан Мұстафа Шоқайдың да ұстазы болған.....	
Бәкір Ә.Қ.	195
Мемлекеттік Дума және Мұстафа Шоқай.....	
Саралидзе Л.	201
Мұстафа Шоқай и грузинская политическая эмиграция.....	
Аңсатова М.Н.	207
Мұстафа Шоқай еңбектеріндегі XX ғасырдың 20-30ж. Қазақстандағы мәдени құрылыс мәселелері.....	
Тайман С.Т.	212
Мұстафа Шоқай еңбетеріндегі кеңестік қуғын - сүргін мәселелері...	

Қараманова М.С.	216
Личность М. Шокая как идеолога независимости тюркских народов	
Әбілсейіт М.	219
Шоқайтануға қосылған сүбелі еңбек.....	
Әбілсейіт М.	223
Атырау ғалымдары Мұстафа Шоқайға тағзым етті.....	
Жүсіпов С.	225
М.Шоқай мұралары - отандық тарихтың маңызды дереккөзі.....	
Еркебаева К.М.	234
Мұстафа Шоқай қызыл империяның Қазақстандағы жүргізген саясаты туралы.....	
Ержанова А.А.	241
Мұстафа Шоқай еңбектерінің жастар тәрбиесінде алатын орны.....	
Айтбайұлы Қ.	246
Мария (Жақыпқызы) Шоқай.....	
Нұрманова А.Ұ.	250
Мұстафа Шоқай шығармаларындағы туған жерге сүйіспеншілік.....	
Рыстыкулова А. К.	256
Алашқа айбар болған ұлы тұлға.....	
Жамиева А.Қ.	263
Алаштың ардақты көсемі - Мұстафа Шоқай.....	
Көшерова Г.Н.	267
Мұстафа - рухы биік тұлға.....	
Жарболова А. С.	272
Мұстафа Шоқай: аңыз және ақиқат.....	
Мурынбаева Б.Т.	276
Мұстафа Шоқайдың тұлғасы мен тағдыры.....	
Ибраева А.С.	279
Мұстафа Шоқай - Алаш қозғалысының төл перзенті.....	
Нұрманова Г.С.	284
Мұстафа Шоқай - шоқтығы биік тұлға.....	
Сыздыкова У.С.	288
Алаш арысы - Мұстафа Шоқай.....	
Асуатов А.	292
Мұстафа Шоқай және 1916 жылғы азаттық көтеріліс.....	
Оразалиева Г.И., Асылбекова Н.О.	295
Музей экспозициясындағы М. Шоқайға қатысты жәдігерлер.....	
Баймурзаева Е.Ә.	298
Мұстафа Шоқай мұраларындағы тәуелсіздік идеялары.....	
Ибрагимова К.И.	303
Мұстафа Шоқай және Алаш зиялылары.....	

Жұмағұлова М.Ш., Әбенова Р.И.	309
Мұстафа Шоқай Орта Азиядағы басмашылар қозғалысы туралы.....	
Абдразакова А.У.	314
Мұстафа Шоқай еңбектеріндегі тәуелсіздік идеясы.....	
Сахиев С.Е.	318
Түбі бір түркінің тұтастығын мақсат еткен Алаш қайраткері.....	
Төлепберген Қ.Қ.	321
Мұстафа Шоқайдың өмірі мен қоғамдық - саяси қызметі.....	
Вахдет Т.	328
Мұстафа Шоқай шығармашылығындағы түркілік бірлік идеясының мәні.....	
Асанбаева А.Ж.	334
Мұстафа Шоқай - Алаштың ұлы тұлғасы.....	
Рахметова Ж.С.	341
Қазақстан тарихы сабағында Мұстафа Шоқай мұраларын насихаттау.....	
Тайман С.Т., Жанибай С.Б.	344
Мұстафа Шоқайдың ғылыми мұрасы.....	
Алимбетова З.Б.	348
Шоқайтану ілімін толықтыру - ұрпаққа міндет.....	
Абенов Е.М.	354
XX ғасыр басындағы Қазақстандағы мұсылмандық қозғалыс және мемлекеттілік мәселесі.....	
Өтешова А.Ө.	359
Ел еркіндігін іздеген ер - Мұстафа Шоқай.....	
Жусупбекова М.Қ.	363
Мұстафа Шоқайдың еңбектеріндегі тәуелсіздік идеясы.....	
Әбілов А.Ә.	366
Мұстафа Шоқай және 1916 жылғы оқиға.....	
Тухмарова Ш. К.	370
Егемендігім деген ер тұлға.....	
Тайман С.Т., Жанибай С.Б.	381
Мұстафа Шоқай еңбектеріндегі білім мәселелері.....	
Табынбаева Б.С.	385
Отан тарихын зерттеуде Мұстафа Шоқай мұраларының маңызы.....	
Орда Г.	389
Қазіргі әдебиеттегі Мұстафа Шоқай бейнесі.....	
Жусупбекова Б. А.	400
Мұстафа Шоқай және Әміре Қашаубаев.....	
Бахтиярова С.Б.	402
Мұстафа Шоқай еңбектерінің әдеби мұрамызға қосқан үлесі.....	